

Mihai Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, Editura Academiei Române – Editura Mega, București – Cluj-Napoca, 2015, 306 p.

Cartea care face obiectul acestei prezentări, cu valoare de sinteză¹, este cea de-a cincea contribuție a autorului dedicată importantului sit arheologic, militar² și civil³, de la Potaissa (pe teritoriul actualului oraș Turda, jud. Cluj). Autorul a consacrat Potaissii antice mulți ani din viața sa: nu mai puțin de 40 de campanii de săpături în castrul legiunii V Macedonica. Totodată, competența sa în cercetarea artei romane este atestată de alte câteva lucrări tratând acest subiect⁴, precum și prin participarea sa, cu contribuții, la publicarea unor lucrări

enciclopedice consacrate artei și religiei romane⁵.

Necesitatea publicării acestei cărți este justificată într-un lapidar *Cuvânt înainte*. De asemenea, înainte de abordarea subiectului înscris (comunicat) în titlu, o introducere istorică era obligatorie; acesta este rostul primului capitol al cărții: *Orașul și oamenii* (p. 13–38).

Potaissa este un toponim dacic⁶, atestat de izvoarele antice: Ptolemeu (*Geogr.*, III, 8, 4: *Patrouvissa!*), Ulpian (*Digestae*, 50, 15: *Patavissensium vicus*)⁷, *Tabula Peutingeriana* (VII, 1: *Potaissa*) și Geograful din Ravenna (ed. Schnetz, p. 49: *Potaissa*). Dar, cea mai veche atestare a acestui toponim este epigrafică: un *milliarium* din anul 108 consemnează construirea drumului roman *a Potaissa Napocae*, „între Potaissa și Napoca”⁸. Cele două așezări menționate aveau statutul de *vicus*. Dezvoltarea lor a beneficiat, prin urmare, de situarea pe marele drum imperial care străbătea vestul provinciei, de la Dunăre până la Porolissum; de altfel, Napoca va accede curând, în timpul împăratului Hadrian, la rangul de *municipium* – situație favorizată, desigur, de faptul că aici a fost stabilită reședința procuratorului (guvernatorului) Daciei Porolissensis. În schimb, Potaissa rămâne în situația de *vicus* (dar dăruită cu *ius Italicum*) până în timpul lui Septimiu Sever; juristul Ulpian (*Digestae*, 50, 15) ne informează că acest împărat i-a acordat statutul urban: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*. Rangul de *colonia* este, de asemenea, atestat epigrafic⁹. Inscripțiile

¹ Autorul dedică această carte doamnei dr. Lucia Țeposu-Marinescu, al cărei student a avut șansa să fie în anii studiilor sale la Universitatea din Cluj. La rândul-mi, îmi amintesc cu recunoștință de anii când am fost angajat ca muzeograf la Muzeul Național de Istorie a României (1971–1977), secția de istorie veche, al cărei coordonator era doamna Lucia Țeposu-Marinescu, aflată pe atunci în faza de definitivare și publicare a tezei sale de doctorat, despre *Monumentele funerare din Dacia Superior*; am avut ocazia, alături de ceilalți colegi de secție, să particip la adevărate seminarii consacrate religiei și artei romane din Dacia.

² M. Bărbulescu: *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București – Cluj-Napoca, 2012. Din perioada târzie a locuirii castrului, o excepțională descoperire: *Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische Fürstengrab von Turda*, Cluj-Napoca, 2008.

³ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.

⁴ M. Bărbulescu: *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (ediția a II-a, Cluj-Napoca, 2003); *Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană*, București, 2009; (coord.), *Funeraria Daco-Romana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003.

⁵ A colaborat la *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Zürich – München – Düsseldorf), *Künstlerlexikon der Antike* (München – Leipzig) și *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* (Los Angeles).

⁶ I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1967, p. 127.

⁷ O inscripție de la Salonae (Dalmatia) arată că această formă era autentică și uzitată: *decurio Patavis(s)e(n)sis* (CIL, III, 2086 = IDR, II, 299).

⁸ CIL, III, 1627.

⁹ CIL, III, 1030; ILD, 508, 604.

atestă, însă, că Potaissa a fost (mai întâi?) *municipium Septimium*¹⁰.

Cu trei decenii în urmă, exprimam părerea că la Potaissa ar fi existat, întocmai ca la Apulum, două orașe romane: o *colonia* (din acel *vicus* menționat de Ulpian) și un *municipium* (din canabele legiunii V Macedonica)¹¹. În această privință, M. Bărbulescu aducea un important argument: o inscripție menționând un *libr(arius) [leg(ionis) V] M(acedonicae) Anton(inianae), [dec(urio)?] mun(icipii) S(eptimii) Pot(aissensis)*¹² – datând deci *post* 212. Aceasta ar însemna că *municipium Septimium Potaissense* exista în continuare, alături de *colonia* fondată de Septimiu Sever. Dar I. Piso neagă hotărât valoarea informației furnizate de Ulpian și rămâne la părerea că noua *colonia* s-a

născut prin obișnuita promovare a menționatului *municipium Septimium*; iar în încheiere: „La promotion au rang colonial pouvait sourvenir n'importe quand entre Caracalla et Gallien”¹³.

Indiferent de soluția acceptată, se poate reține că Potaissa a cunoscut perioada de maximă înflorire urbanistică în epoca Severilor. Autorul ne prezintă extinderea geografică (teritorială) a orașului, forul orașului, cartierul artizanal; trama stradală este, însă, puțin cunoscută. Scutirea cetățenilor Potaissei de impozitul funciar (urmare a acordării *ius Italicum*) încuraja activitățile agricole. Aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa a reprezentat un factor determinant pentru încurajarea vieții economice și intensitatea schimburilor; disponibilitățile bănești importante permit dirijarea unei părți generoase a averii locuitorilor cetății spre domeniul spiritual – indiferent dacă ne oprim la manifestările religioase, lumea (domeniul) funerară, urbanism, diferite aspecte ale vieții cotidiene. Potaissa este un oraș bogat, cosmopolit; arta este prezentă deopotrivă în oraș (arta publică) și în casa cetățeanului.

¹⁰ CIL, III, 903, 913, 7678, 7804 (= ILS, 7148); ILD, 465, 466479, 490, 496, 533

¹¹ C.C. Petolescu, *Procesul de urbanizare în Dacia romană, în Științele sociale și politice în România. Progrese, realizări, 2–3, 1985, p. 63*; C.C. Petolescu, *Notă privind statutul juridic al Potaissei*, RI 2, 3–4, 1991, p. 224–225; C.C. Petolescu, *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000, p. 215, nota 190.

¹² CIL, III, 913 (= 7689). N. Gostar (*Ius Italicum în Dacia*, AIIA Iași 6, 1969, p. 132–133) observa că în primele două rânduri păstrate ale inscripției era numele unei legiuni, *I* sau *II Adiutrix*, purtând supranumele *Anton(iniana)*; pornind de la acest epitet, M. Bărbulescu, Ana Cătinaș, *Inscripții dintr-un templu de la Potaissa*, EphemNap 2, 1991, p. 123, nota 102; vezi, de asemenea, următoarele lucrări semnate de M. Bărbulescu: *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 46–47; *Signum originis, Religie, artă și societate în Dacia romană*, București, 2009, p. 32) observa că *municipium Septimium Potaissense* exista în paralel cu *colonia* creată de Septimiu Sever. Această inscripție, redescoperită între timp, a fost reluată de I. Piso (*Sur le statut municipal de Potaissa*, în S. Cociș (ed.), *Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 69–75; preluată de noi în ILD, 950), cu lectura în rândurile respective: *[? Cla]u(dius Hiero, libr(arius) [leg(ionis) V] M(acedonicae) Anton(inianae), [dec(urio)?] mun(icipii) S(eptimii) Pot(aissensis)*.

¹³ I. Piso, *Sur le statut municipal de Potaissa*, în S. Cociș (ed.), *Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 73. Dar, chiar dacă informația oferită de Ulpian poate fi contestată din punct de vedere *cronologic* (vezi îndoilele exprimate și de noi în *Villes de la Dacie Romaine*, Dacia N.S. 55, 2011, p. 97–98, nota 146), se poate reține informația că, la data întocmirii scrierii lui Ulpian (*ante* 228, anul morții sale), Potaissa era deja *colonia*. Împăratul Septimiu Sever a mai ridicat la rangul de *colonia* municipiul Drobeta și, probabil, Romula. Prin urmare, dacă Potaissa a trecut prin stadiul de *municipium*, aceasta s-a petrecut în primii ani ai domniei lui Septimiu Sever (când s-au creat municipiile Apulum II, Porolissum, precum și – probabil – Dierna, Tibiscum și Ampelum); Potaissa ar fi putut fi ridicată la rangul de *colonia* în a doua parte a domniei lui Septimiu Sever. Altfel, ar trebui să admitem că Potaissa a fost înălțată la rangul de *colonia* de către Caracalla: poate cu ocazia vizitei împăratului în Dacia, în 214 (tot atunci a putut deveni *colonia* și Romula). Evident, toate asemenea combinații „savante” nu valorează cât o descoperire epigrafică autentică!

Capitolul următor este cel esențial și tratează despre (II) *Domeniile artistice* (p. 39–206); investigația privește deopotrivă lucrări de piatră (cele mai multe dintre ele produse locale) și piese de bronz (care sunt, cu puține excepții, produse de import).

Pentru strălucirea vieții urbane, esențială este sculptura în piatră (*A. Sculptura în piatră*, p. 40 și urm.); materialul este fie marmura (lângă Potaissa se cunoaște o exploatare de marmură, dar aceasta se aducea, poate, și de la Bucova, din apropierea Sarmizegetusei romane); multe piese (aparținând îndeosebi sculpturii religioase) erau aduse deja lucrute, fiind aici doar completate cu inscripții. Sculptura cuprinde fie piese tridimensionale (în tehnica *ronde-bosse*), fie în tehnica basoreliefului.

Domeniul statuariei este ilustrat, în primul rând, prin mai multe piese religioase, cum ar fi capul unui zeu, provenind, probabil, de la o statuie a lui Mithra (se apreciază că statuia era înaltă de circa 3,5 m; este posibil ca pe cap să fi purtat un *pileus* din bronz). O altă realizare remarcabilă este capul unui zeu bărbos, identificat cu Sarapis (pe creștet se păstrează urmele unui *calathos*); este realizat dintr-un calcar asemeni celui din care au fost executate alte monumente din oraș – ceea ce creează autorului convingerea că provine dintr-un atelier local. Dintr-o statuie de marmură, mai mică decât „mărimea naturală”, se păstrează un bust atribuit lui Hercules (tipul Farnese). De la o statuie a aceluiși zeu provine un cap de calcar; deși este calificată de autor ca o „lucrare mediocră”, ni se pare, totuși, o sculptură originală, chiar un portret local (a se vedea fig. 23 din volum). Un altar de calcar, cu o inscripție foarte interesantă, dedicată lui Saturnus, poartă pe soclu statuia zeului (lipsă de la piept în sus), realizare artistică totuși modestă.

Sigur originală este statuaria funerară. Cea mai interesantă este o statuie (din marmură locală) reprezentând o femeie (matroană) *stolata*, cu un copil de mână (motivul poate să derive, după autor, din cel al Venerei cu Eros la picioare). Alte două statui (acefale) sunt lucrute din calcar. Alte monumente legate de lumea funerară au rol decorativ (sculpturi reprezentând lei funerari, delfini – unul purtând în spate un Eros).

Statuaria mare are sigur o origine locală (dacică) – fie că sunt opere locale, fie aduse din

centre apropiate (Apulum, Napoca, poate chiar Ulpia Traiana).

Autorul consacră un subcapitol statuariei mici, de caracter religios. De reținut un cap de marmură reprezentând pe *Dionysos*, remarcabil ca realizare artistică (cat. 14). Mai reținem o altă frumoasă sculptură feminină – din păcate acefală și căreia îi lipsesc și brațele, reprezentând-o, poate, pe Hygia. Deși monumentele reprezentând statuaria la Potaissa sunt remarcabile, observăm numărul redus al pieselor, ceea ce s-ar putea datora hazardului descoperirilor sau intoleranței creștinilor, după abandonarea provinciei și dispariția susținerii oficiale a statului pentru panteonul „păgân”.

O amplă cercetare este consacrată reprezentărilor în tehnica reliefului (p. 55 și urm.). Autorul face distincție între *basorelieful plat* și *altorelief* (relieful înalt). De reținut, de asemenea, este relieful ajurat (traforat), care este apropiat ca reprezentare de *ronde-bosse*.

Relieful votiv cuprinde un număr important de piese, totodată remarcabile din punct de vedere compozițional. Predilecția pentru basorelief se manifestă în reprezentarea unor divinități cu un repertoriu complicat, uneori cu scene multiple, dispuse în două sau trei registre (în special cele care redau mitul lui Mithra); dificultățile (chiar imposibilitatea) de redare prin arta sculpturii a acestora explică preferința pentru basorelief. În acest gen de reprezentare, autorul înregistrează, la Potaissa, 13 piese: două icoane dionysiace (pe una apare și Libera; se adaugă trei piese în tehnica reliefului ajurat, provenind din alte reprezentări dionysiace), câte una cu zeii medicinei (Esculap și Hygia), Hercules, Diana (la vânatoare), Silvanus; două basoreliefuri mithriace (catalog nr. 24–25; ultimul, cu redarea scenelor mitului mithriac); două icoane cu Cavaterul trac. Aceste piese pot fi fie executate în ateliere locale sau în alte centre ale Daciei, fie aduse din afara provinciei.

Autorul prezintă un subcapitol intitulat *Relieful funerar* (p. 68 și urm.). Aici, distingem cel puțin trei tipuri de monumente: *aediculae*, stele, medalioane și altare funerare. Aceste monumente conțin scene stereotipe – banchetul funerar, precum și inventarul banchetului (*mensa tripes*, vase). Pe unele piese, personajele sunt redată în altorelief, reprezentând adevărate portrete funerare. Un tip rar de monument la

Potaissa este medalionul funerar (lucrat aparte), cu redarea unei perechi conjugale (cat. nr. 39, fig. 80).

Se remarcă, în mai multe cazuri, o tratare oarecum individuală a personajelor; chiar dacă trăsăturile (feței) nu sunt totdeauna reușite, este posibil ca unele elemente ale chipului să fi fost „retușate” color. De remarcat este prezența pe unele monumente funerare a unor divinități din panteonul provinciei: Hercules, Mercurius, Apollo, Attis (?), una dintre Moire (Chlotis), genii; delfini, lupa capitolină; mai întâlnim scene din viața cotidiană (spre exemplu, scena aranjării coafurii unei matroane romane).

Câteva pagini sunt dedicate unui studiu al portretului la Potaissa (p. 96 și urm.); întrebarea dacă „există portrete pe monumentele funerare de la Potaissa?” primește în încheiere răspunsul (p. 104): „La Potaissa putem afirma doar, în unele cazuri, că avem a face *probabil* cu un portret, iar în alte situații – cu imagini standardizate” – apreciere ce ni se pare excesiv de critică.

Următorul subcapitol al cărții este *B. Sculptura în bronz* (p. 105 și urm.).

Statuaria mare în bronz este reprezentată la Potaissa prin câteva fragmente descoperite în castru – posibil de la statui imperiale; un fragment poate proveni chiar din statuia unui zeu (Hercules). Deși trebuie să fi existat în număr apreciabil, ele au căzut victimă foamei de metal din secolele ce au urmat abandonării Daciei de către Imperiul roman.

În schimb, este bine reprezentată categoria statuetelelor de bronz, reprezentând divinități ale panteonului antic (Iupiter, Mars, Mercurius, Diana, Venus, Hercules, membri ai *thiasos*-ului lui Bacchus, Sarapis).

Legat de prelucrarea metalului, îndeosebi a bronzului, autorul distinge un al treilea subcapitol, *C. Artizanatul rafinat* (p. 133 și urm.), care se leagă, într-un fel, de cel al bronzurilor figurate. Reținem, îndeosebi, opaițe de bronz (cu chipuri de silenii?), candelabre¹⁴,

fibule, diverse piese cu decor emailat, piese provenind din echipamentul militar.

Un subcapitol interesant este *D. Gliptica* (p. 158 și urm.). Se apreciază că de pe teritoriul Potaissiei provin „câteva zeci de pietre fine gravate” (geme, tipul *intaglio*; cameele se înscriu printre excepții); multe dintre cele menționate altădată în vechi colecții s-au risipit în comerțul de antichități, doar o parte fiind acum păstrate în muzeele din Turda sau Cluj-Napoca. Repertoriul este variat: fie divinități (Iupiter, Minerva, Mars, Mercurius, Eros, Victoria), fie diverse alte reprezentări (călăreț în galop, capricorn, păun?). Nu avem dovada existenței unui atelier de gravat geme la Potaissa; piesele descoperite provin din alte orașe din Dacia sau chiar din afara provinciei (cum ar fi cele aparținând militarilor legiunii V Macedonica). Unele piese sunt montate în inele de aur sau argint; uneori, pietrele gravate serveau posesorilor și ca sigilii.

Subcapitolul *E.* privește *Coroplastica* (p. 164 și urm.); inventarul reprezentativ cuprinde divinități (îndeosebi pe zeița *Venus pudica*), dar și vase cu aspect antropomorf sau opaițe cu reprezentări umane (capete de silenii?).

Investigația autorului manifestă interes și pentru posibilitatea ca unele piese să fi fost parțial colorate (*F. Culorile Potaissiei*, p. 172 și urm.), dar și pentru învierea interiorului locuințelor cu culori (prezență atestată prin fragmente de tencuială cu urme de vopsea). La aceste elemente care înveselesc viața cotidiană se adaugă o importantă prezentare a pieselor de bronz cu decor emailat (p. 180 și urm.).

Un subcapitol este consacrat decorului (*G. Decorul*, p. 189 și urm.), prin urmare elementelor ce înfrumusețează un monument: pe altare votive, dar mai cu seamă pe monumente funerare, precum și decorului arhitectural.

Cap. III. *Artizani și ateliere* (p. 207–221). Deși problema este avută în vedere pentru cercetarea fiecăreia dintre categoriile de monumente analizate în capitolul precedent, autorul caută o explicație a lipsei numelor autorilor operelor sculpturale provinciale. În schimb, s-a identificat un atelier la piciorul estic al Dealului Zănelor, prin descoperirea unor piese neterminate sau rebutate. Dar, adeseori, artistul (meșterul) lăpădă lucra pe lângă monumentul

¹⁴ Pentru aceste obiecte servind la iluminatul locuințelor, vezi inscripția IDR, III/2, 4 de la Ulpia Sarmizegetusa; pentru utilizarea lumânărilor (*cerae*) în ceremoniile religioase, vezi inscripția de la Salsovia din Dobrogea / Moesia Inferior (IGLR, 271 b).

aflat în lucru – fie acesta construcție urbană (publică sau civilă), fie funerară.

O problemă privește materialul din care au fost sculptate monumentele. La Potaissa, lucrările de marmură sunt puține, între altele din cauza lipsei materialului. Marmură de calitate mediocră se afla mai aproape, la Trascău, Runc și Poșaga (jud. Alba). Nu se cunoaște proveniența marmurei câtorva piese de mai mici dimensiuni; doar pentru unul dintre monumentele mithriace (cat. nr. 25) știm că materialul provine din zona Mării Marmara (insula Procones); este semnificativ că inscripția de pe plinta piesei poartă dedicația unui *miles leg(ionis) V Mac(edonicae)* (CIL, III, 899; piesa a ajuns posibil în bagajul unui soldat, după ce legiunea a fost mutată de la Troesmis în Dacia).

Materia primă la îndemâna sculptorilor era însă calcarul (juristic) de la Cheile Turzii și Cheile Turului (Turenilor), precum și de la Podeni (calcar badenian gălbui).

Suntem de acord cu părerea autorului că majoritatea monumentelor funerare sunt produse ale atelierelor de la Potaissa; autorul chiar încearcă, pe bază de criterii stilistice, depistarea unor sculpturi provenind din același atelier.

Dimpotrivă, marile statui de bronz au fost aduse la Potaissa (asemeni celor din alte orașe și tabere militare din provincie), provenind din mari ateliere de bronzieri din Imperiu; aceeași origine au micile piese de bronz, dar de o calitate artistică remarcabilă, cum ar fi cea a Venerei și cea a lui Marte, ale căror capete ilustrează copertile acestei cărți. Unele bronzuri mai mici ar putea proveni din atelierele de la Potaissa sau din alte centre ale Daciei.

Sinteza cărții este prezentată în cap. IV. *Arta romană la Potaissa* (p. 223–240).

Mai mult decât inscripțiile, categorie de monumente din care Potaissa deține o bogată recoltă, monumentele figurate reflectă mai obiectiv viața spirituală a păturii medii a populației provinciei, cea mai statornică și atașată locului; acestea îi erau mai accesibile reprezentările figurate decât formulele epigrafice abreviate.

În ceea ce privește valoarea artistică a acestor monumente, aprecierea suferă adesea de subiectivismul cu care este privită arta romană în general, cea provincială în special, în comparație cu arta clasică greacă. De altfel, expresia „artă

provincială” nu este acceptată și, prin urmare, nu este folosită de toți istoricii de artă și aceștia nici nu-i acordă același conținut. Spre exemplu, un mare istoric al artei romane, Ranuccio Bianchi Bandinelli, preferă să utilizeze termenul de „artă europeană a Romei”; după acest istoric, arta provincială este, de fapt, o „artă populară”, interpretare locală a artei aulice. Un alt istoric, P. Zanker, consideră că, în provinciile din partea orientală a Imperiului, a supraviețuit arta elenistică¹⁵.

Pe de altă parte, definirea unui „stil Potaissa” în arta provincială din Dacia primește din partea autorului mai degrabă un răspuns negativ. Ca în multe domenii ale vieții provinciale, Dacia și îndeosebi Dacia intracarpatică (inclusiv zona Banatului – avem în vedere pragul geofizic reprezentat de Porțile de Fier) era legată de provinciile de la Dunărea de mijloc și de sus și chiar de Italia de nord. Această realitate a fost evidențiată și în studiile asupra monumentelor artei provinciale¹⁶.

În concluzie, se poate încă menține ca valabilă caracterizarea artei romane din Dacia prin cuvintele unuia dintre profesorii autorului, un reputat istoric al Daciei romane:

„Progresele tehnice și în general condițiile vieții economice și sociale introduse de romani au determinat și o mare dezvoltare, în forme noi, deosebite de cele din epoca dacică, a diferitelor ramuri ale artei. Arta provincială romană din Dacia se alcătuiește și se dezvoltă în legătură cu nevoile vieții. Ea nu este o artă de factură superioară și de mare dezvoltare, ci mai degrabă o artă modestă, creată mai adeseori de simpli meșteri decât de adevărați artiști. Executând lucrări comandate de autorități provinciale sau municipale, dar mai adeseori de particulari, cu posibilități financiare limitate, ei încearcă să aplice canoanele consacrate sau modelele cunoscute”¹⁷.

După aceste rânduri, ce ar părea mai potrivite pentru o încheiere, mai reținem un

¹⁵ Vezi citările din *Arta romană la Potaissa*, p. 223, notele 416–417.

¹⁶ Vezi, astfel, Lucia Țeposu-Marinescu, *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior*, SCIV 22, 2, 1972, p. 215–222.

¹⁷ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 345.

capitol final (V): *Soarta monumentelor de artă din Potaissa* (p. 241–271). Este o prezentare amplă a dispariției vieții romane la Potaissa, dar, mai cu seamă, a avatarurilor monumentelor sale: cele mai dramatice momente datează chiar din epoca medio-modernă (cea a trezirii conștiinței și redescoperirii antichității!), dar nu lipsesc, aici sau în alte părți ale fostei Dacii, nici chiar în zilele noastre. Autorul amintește contribuția anticarilor și a colecționarilor transilvăneni, începând din epoca premodernă până la organizarea muzeului de istorie din Turda la mijlocul secolului al XX-lea.

În final, pentru orientarea cititorului în cercetarea monumentelor prezentate în castre, autorul mai prezintă o *Anexă. Fișe tehnice* (p. 273–301): un repertoriu (selectiv totuși) al monumentelor (pieselor) figurate de la Potaissa, la care face referire în cercetarea sa (159 de monumente).

Alături de celelalte contribuții ale autorului dedicate Potaissaei (vezi *supra*, notele 2–4),

cartea de față reprezintă o nouă operă de cercetare a istoriei vieții romane în Dacia. Volumul este o sinteză nu doar reușită, ci și semnificativă asupra unui domeniu comparabil cu viața romană în celelalte provincii europene ale Imperiului. Remarcăm, totodată, ampla ilustrație, bine aleasă și excelent reprodușă grafic. Toate acestea ne îndreptătesc a încheia cu o dorință către savantul nostru coleg: ca această amplă cercetare și inegalabilă cunoaștere a patrimoniului Potaissaei să se concretizeze sub forma unui volum din *Corpus Signorum Imperii Romani*, secțiunea pentru Dacia.

Constantin C. Petolescu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București
e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

Adela Bâltâc, Christina Știrbulescu, Andreea Ștefan, *Muzeul Național de Istorie a României. Catalogul Colecției Lapidarium. I. Piese greco-romane*, în colaborare cu Virgil Apostol, Editura Conphys, București, 2015, 300 p.

Publicarea unor cataloage ale colecțiilor marilor muzee este o sarcină importantă, ce decurge din necesitatea cunoașterii pieselor din patrimoniul lor. Cataloagele se adresează atât specialiștilor, cât și marelui public. De aceea, ele se supun anumitor reguli. În primul rând, trebuie să fie alcătuite pe baze științifice riguroase, dar, în același timp, să fie și pe înțelesul marelui public dornic de informație. Lucrarea prezentată își îndeplinește întru totul obiectivele enunțate. Trebuie menționat din start faptul că acest catalog este un început privind prezentarea lapidarium-ului, el conținând doar o mică parte a acestuia, respectiv piesele greco-romane. Cele medievale rămân o sarcină pentru viitor.

Este știut faptul că alcătuirea lapidarium-ului, prin selectarea și organizarea pieselor epocii greco-romane, se datorează doamnei Lucia Marinescu-Țeposu, unul dintre ctitorii Muzeului Național de Istorie a României. Piese au fost selectate din mai multe muzee din țară, un număr important provenind din vechile

colecții ale Muzeului Național de Antichități, actualmente Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. Așa cum era normal, piesele litice ilustrează, prin conținutul lor, istoria celor două provincii romane ce au existat pe teritoriul României de azi: Dacia și Moesia Inferioară (Dobrogea din timpurile moderne), lapidarium-ul fiind organizat cronologic și, pe cât s-a putut, regional.

Pornind la redactarea catalogului, autoarele au alcătuit o nouă clasificare, piesele fiind prezentate tematic, urmărindu-se anumite criterii care să definească obiectul în sine.

Primele exemplare ilustrate în catalog sunt reprezentate de *portrete*, în primul rând de cele imperiale și apoi de cele particulare. Colecțiile muzeului nostru dispun de opt piese, dintre care șase de împărați și doar două de împărătese, cele mai multe fie cu loc necunoscut de descoperire, fie din afara spațiului românesc. Vorbind despre capete de împărați, trebuie să amintim și pe cel

din bronz al împăratului Decius, care nu face parte, însă, din lapidarium.

Dintre celelalte „portrete”, sunt de amintit Kouros-ul de la Histria, cea mai veche piesă din lapidarium, datată în secolul al VI-lea a.Chr. și statuia „cetățeanului de la Tomis”, aflată într-o stare excepțională de conservare.

Al doilea capitol important al catalogului este alcătuit din *inscripții*. Dintre piesele prezentate în acest capitol, amintim câteva exemplare care au contribuit în mod deosebit la rezolvarea unor probleme importante ale istoriei antice: decretul lui Labelius Maximus privind grănițuirea teritoriului histrian sau inscripția onorifică de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în cinstea lui Caius Arrius Antoninus, pentru Dacia.

Un alt capitol important îl constituie cel reprezentând *divinitățile*. Aici, un rol deosebit îl au zeitățile panteonului greco-roman, urmate de divinitățile egiptene, asiatice și de cele locale, care formează tot atâtea capitoale. Divinitățile sunt reprezentate în ordinea importanței lor în panteon și abia după aceea în funcție de monumentalul respectiv: statuie, obiect votiv, altar etc. Câteva piese de cult creștin din veacurile IV–VI încheie capitolul divinităților.

Universul funerar grupează toate categoriile de piese legate de această noțiune, de la sarcofage, cum ar fi cel de la Romula, la altare, statui, aedicule etc.

Diversele monumente care ridică probleme de istorie, dar, în același timp, și de istoria artei antice și de istoria religiilor au suscitât interesul multor cercetători (menționați în bibliografia de la sfârșitul fiecărei voci); trebuie remarcat rolul

de mare competență jucat în cunoașterea lor de către Gabriella Bordenache, Lucia Marinescu-Țeposu și Maria Alexandrescu-Vianu.

Misiunea de a prezenta *piese de arhitectură* i-a revenit arhitectului Virgil Apostol. Pornind de la cele câteva blocuri de parament cu litere de la Sarmizegetusa Regia, sunt trecute în revistă toate piesele arhitectonice: fusuri de coloană, capitelluri, frize etc., provenind, în mare parte, din cetățile de la malul Mării Negre.

Catalogul se încheie cu câteva portrete, a căror autenticitate este discutabilă.

Un glosar de termeni tehnici, folosiți în prezentarea pieselor litice, ce se adresează în primul rând publicului larg, este binevenit pentru deplina înțelegere a acestora. Fotografii color sunt, după părerea noastră, utile, pentru că ele se apropie mai mult de culoarea originală a marmurei și a pietrei. Desigur, unele fotografii ar fi trebuit retușate, pentru a fi mai clare.

Fără îndoială, continuarea catalogului cu un al doilea volum, cuprinzând piesele medievale, se impune, după cum cred că o ediție în limba engleză a prezentei lucrări ar lărgi numărul cititorilor, atât specialiști, cât și provenind din rândurile unui public din străinătate.

Catalogul este o reușită, presupunând și un volum imens de muncă, pentru care autorii merită toate laudele. O continuare a publicării de astfel de lucrări cu piese din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României este de dorit.

Crișan Mușețeanu
Muzeul Național de Istorie a României,
București.

Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, ...*Custodes confinium, vulgo ewrii... Cercetări arheologice în așezarea medievală de la Miercurea Băi – Cunța*, Editura Academiei Române, București, 2015, 151 p. și 116 pl.

Volumul de față, purtând ca titlu principal ...*Custodes confinium, vulgo ewrii...*, are darul să incite cititorul măcar să-l răsfoiască, dacă nu să-l parcurgă în totalitate cu atenție. Partea a doua a titlului (mai prozaică) vine să ne lămurească despre faptul că ne aflăm în fața unei lucrări de pură arheologie medievală, conținând, însă, numeroase elemente de interdisciplinaritate, după cum se va vedea pe parcurs.

Cartea, apărută în condiții grafice foarte bune, a fost împărțită, după o structură oarecum clasică, în nouă mari capitole, precedate de un *Cuvânt înainte* (p. 7–8), urmat de Cap. I. *Cadrul geografic* (p. 9–10) – părți asupra cărora, însă, nu voi insista.

Atenția începe să ne fie captată odată cu Cap. II. *Cartografia, toponimia și hidronimia istorică* (p. 11–17). Utilizând harta din secolul al XVI-lea

a lui Johannes Honterus și cartările austriece – începând cu Josephinische Landesaufnahme (1769–1773), franciscană (1806–1869), a treia ridicare topografică realizată între 1869–1887, continuând cu hărțile militare din secolul al XX-lea – a Regatului Ungariei (după 1897), austro-ungară din 1910 și încheind cu „Planurile Directoare de Tragere” ale armatei române realizate după 1916, autorii extrag o serie de toponime, dintre care cel mai important este, fără îndoială: „Alt Wehrbusch bei Thor”. Este important pentru că se dovedește în final a avea legătură cu o veche realitate istorică, surprinsă arheologic și redată în paginile acestui volum.

Din Cap. III. *Istoricul cercetărilor* (p. 19–21) reiese că zona văii Secașului, în ciuda unor încercări, a fost puțin cercetată arheologic, oricum nerelevant pentru Evul Mediu. Lucrările din anii 2011–2012, prilejuite de construcția autostrăzii A1 Orăștie – Sibiu, aveau să scoată la iveală, pe tronsonul Cunța – Seliște, cinci consistente obiective, notate convențional de la MS 1 la MS 5. În paranteză fie spus, marile lucrări de infrastructură desfășurate în ultima vreme au dublat sau chiar au triplat informația arheologică pentru anumite epoci, după cum se poate observa și în cazul de față.

În Cap. IV. *Cercetarea arheologică din anul 2012* (p. 23–24) ne sunt prezentate pe scurt metodologia de cercetare a sitului 1 (MS 1), stratigrafia și epocile istorice identificate aici. Astfel, într-o suprafață de aproximativ 2 ha (km. 44750–45100 ai viitoarei autostrăzi) au fost identificate 535 de complexe arheologice din perioade diferite (neolitic, bronz, Hallstatt, epocile romană, post-romană și medievală).

Următoarele două capitole – Cap. V. *Analiza complexelor* (p. 25–32) și Cap. VI. *Analiza materialului arheologic* (p. 33–44) – se referă doar la perioada medievală (conținând, de altfel, de departe cele mai de seamă descoperiri din acest sit) și constituie nucleul de bază al lucrării.

Au fost cercetate 153 de complexe medievale și alte 78 cu datare neprecizată, dintre care, măcar o parte, putând aparține Evului Mediu. Complexele au fost încadrate în următoarele categorii: 23 de locuințe, șase anexe, 21 de cuptoare „pietrar”, 35 de cuptoare menajere, cinci vetre, două cuptoare de olar, două șanțuri, nouă aglomerări, 51 de gropi cu diverse funcții.

Deși existența unor cuptoare gospodărești aflate în aer liber și care deserveau mai multe locuințe (situație sugerată de modul în care se grupează și relaționează aceste complexe) este atestată arheologic în bazinul carpatic, în mai toate așezările contemporane, surprinde numărul foarte mare al unor astfel de amenajări, cu mult peste cel al locuințelor existente la Miercurea Băi. Avem de a face ori cu o particularitate a sitului, pe care nu o putem deocamdată lămuri (faptul că piatra putea fi procurată cu ușurință din ruinele construcției romane aflate în apropiere nu constituie o explicație suficientă), ori, mai degrabă, multe dintre aceste cuptoare au aparținut unor locuințe distruse în timp, al căror contur nu a mai putut fi surprins. Dacă această din urmă variantă este, măcar în parte, adevărată, numărul locuințelor propriu-zise s-ar dubla ori chiar tripla, ceea ce ar fi un indiciu extraordinar pentru mărimea populației unui sat medieval și pentru demografia zonei în general. Cu atât mai importante devin descoperirile de aici....

Indiferent de faptul că unele complexe pot fi trecute într-o altă categorie funcțională sau câteva ar putea chiar aparține unei perioade ceva mai timpurii (probabil secolului al VIII-lea, cum ar fi cazul complexelor 350–354, după ceramică și o anumită grupare a lor), prin numărul de complexe cercetate, așezarea de la Miercurea Băi – *Cunța* se plasează, ca mărime, în primele cinci așezări rurale datând din secolul al XII-lea din întreg bazinul carpatic. În plus, după cum reiese din volum, chiar dacă nu foarte explicit, viețuirea de aici a durat circa două generații, spre deosebire, de pildă, de cea mai mare așezare rurală arpadiană cercetată arheologic, cea de la Kána (azi cartier periferic al Budapestei) – cu o durată de aproximativ 150 de ani.

Mai merită subliniată existența, în cadrul așezării, a celor două cuptoare de olărie aparținând tipului cu grătar, dar cu două variante de susținere a acestuia – cu perete median și cu stâlp central. Alături de cuptorul de la Bratei – *Nisipărie* (de același tip, dar cu grătarul susținut în consolă), acestea sunt, deocamdată, singurele cuptoare din această categorie publicate (conform informațiilor amabile ale celor care au cercetat în celelalte situri de la Miercurea Sibiului, în două dintre acestea s-au mai găsit alte cinci cuptoare de olărie), datate în veacul al XII-lea din Transilvania propriu-zisă.

Cap. VI. *Analiza materialului arheologic* (p. 33–44) cuprinde cinci subcapitole:

1. *Ceramica* (p. 33–39), ca în mai toate așezările, constituie categoria cea mai numeroasă de materiale, autorii încadrând cele 520 de fragmente ceramice în cinci tipuri: vase borcan (374, 71,92%), căldări de lut (110, 21,15%), urcioare (6, 1,15%), castroane (4, 0,77%), boluri (2, 0,38%); 24 de fragmente (4,61%) nu au putut fi atribuite vreunui tip anume.

Autorii au analizat modul de confecționare a vaselor, pasta, degresantul, arderea, decorul, eventuale întrebuințări secundare. Trebuie spus de la început că repartitia pe tipuri este conformă cu ceea ce se întâmplă în bazinul carpatic, unde prezența vaselor borcan și a căldărilor de lut (cu proporție variabilă între ele – în cazul MS 1 media căldărilor fiind una dintre cele mai ridicate) este zdrobitoare față de celelalte tipuri ceramice, care par a fi fost utilizate mai mult accidental decât ca o necesitate. De altfel, și celelalte caracteristici, cum ar fi modul de confecționare (în care predomină turația lentă), felul pastei și arderea, majoritar oxidantă, se încadrează în ceramica epocii. O particularitate în ceea ce privește ornamentarea ceramicii de la MS 1 față de alte situri contemporane este absența impresiunilor realizate cu roțița dințată (întâlnite pe o singură căldare de lut) și relativa raritate a decorului constând în împunsături succesive.

Subcapitolul 2. *Piese de harnașament* (p. 39–41), mai corect de intitulat, în opinia noastră, drept „Piese de echipament militar”, include practic o singură categorie de obiecte, și anume 10 piteni cu spin, care asigură datarea în secolul al XII-lea și dau o notă specifică așezării. Aplica de bronz menționată aici pare să aparțină mai degrabă epocii romane și să provină dintr-o structură (probabil *statio* sau *villa rustica*) ale cărei dărâmături se aflau în apropiere.

Subcapitolul 3. *Unelte* (p. 41–43) – „și ustensile” (n.n.) – cuprinde mai multe categorii de obiecte, prezente în mai multe exemplare sau singular în cadrul așezării: seceri, cuțite, fusaiole, cute de ascuțit, râșnițe, ace, tuburi de ace, străpungător de os, bardă. Toate reprezintă tipuri cunoscute, des întâlnite în epocă.

În subcapitolul 4. *Obiecte de podoabă și accesorii vestimentare* (p. 43–44) au fost incluse doar patru artefacte – o cataramă dublă de bronz (în formă de 8 – n.n.), o mârgea de os, un cercel verigă de bronz, un cercel format dintr-o mârgea

de sticlă albastră montată pe o verigă îngustă și subțire de bronz – știut fiind că în așezări asemenea materiale sunt de obicei mai rare.

Capitolul privind *Analiza materialului arheologic* se încheie cu 5. *Diverse* (p. 44), cuprinzând două obiecte de fier, fără o funcționalitate bine precizată.

În Cap. VII. *Analiza arheozoologică* (p. 45–65) ne este prezentată structura speciilor de animale pe baza determinărilor efectuate de Lajos Kiraly și Beatrice Kelemen. De menționat că și în așezarea de la Miercurea Sibiului se confirmă tendința înregistrată în epocă – bovinele ocupă primul loc în preferințele alimentare, cu procente de 3–4 ori mai mari decât ovicaprinele și porcinele, celelalte specii, comestibile în mod obișnuit (păsările, vânatul etc.), fiind reprezentate mai mult simbolic.

Urmează un scurt capitol, Cap. VIII, intitulat *Structura și caracterul așezării* (p. 67–68), în care este discutată succint distribuția spațială a anumitor complexe în raport cu suprafața cercetată. Trebuie precizat faptul că așezarea nu a putut fi cercetată dincolo de limitele laterale ale viitoarei autostrăzi și că au fost surprinse în săpătură doar două dintre marginile sale. Ne putem ușor închipui că numărul complexelor este substanțial mai mare. De subliniat, de asemenea, faptul că așezarea a fost părăsită deliberat, cândva în secolul al XII-lea, neînregistrându-se urme de incendiu sau alte distrugerii. Situația este similară celei petrecute pe Târnavă Mare, în așezările de la Bratei – *Nisipărie* și *Sighișoara – Dealul Viilor*.

Cap. IX. *Concluzii istorice* (p. 69–72) este menit să lămurească cine sunt și ce misiune aveau cei care au locuit la MS 1. Pornind de la o serie de date istorice, precum și de la analiza complexelor și a materialelor, autorii ajung la concluzia că așezarea a funcționat în prima jumătate a secolului al XII-lea, fiind părăsită în mod organizat la venirea coloniștilor germani. Urmele consistente lăsate pe teren par să oglindească prezența unor țărani cu îndatoriri militare, practicând o economie complexă de agricultori, crescători de vite, vânători și meșteșugari. Așezarea a aparținut unui grup însemnat numeric, însărcinat cu paza graniței – mai exact a „porții de trecere prin pădurea deasă”. Pe baza datelor istorice, a toponimelor și hidronimelor (în primul rând Secașul), dar și a tradiției care consemnează, ca paznici la frontierele din această parte a Regatului

maghiar în veacul al XII-lea, acea populație cunoscută generic cu termenul de secui, așezarea de la MS 1 le este atribuită lor.

Așadar, ne aflăm în fața a încă unei așezări aparținând acelor colectivități din care se va forma, în secolul următor, comunitatea secuiască, ce înglobează, probabil, mai multe etnii cu origini și tradiții diverse – din acest motiv existând o serie de trăsături specifice, care diferențiază o așezare de alta. Ceea ce le apropie și ne face să le înscrیم în seria de așezări cu un anume specific este prezența, în număr mare (raportat la complexele cercetate), a pintenilor cu spin – în fond piese de echipament militar curente, aflate în dotarea trupelor.

Ceea ce deosebește așezarea prezentată aici de altele contemporane (sau parțial contemporane) este prezența neobișnuit de mare a așa-ziselor cuptoare pietrar în cadrul locuințelor – uneori dublate de un cuptor de alt tip (de regulă „cotlonite” într-unul din pereți) în cadrul aceluiași complex – și numărul enorm al cuptoarelor (atât „pietrate” sau de alt fel) aflate în aer liber, chestiune deja comentată asupra căreia nu mai revin.

Aș mai vrea să adaug, referitor la această rețea de așezări grănicerești care prinde contur arheologic din ce în ce mai consistent, că existența ei a fost postulatată, pe baza toponimiei, de către Kurt Horedt, încă din anii '50 ai secolului trecut. Ceea ce părea atunci o poveste interesantă, cu un ușor aer de legendă, își găsește din ce în ce mai mult confirmarea arheologică. Pe lângă așezările cunoscute de la Morești, Bratei – *Nisipărie*, Sighișoara – *Dealul Viilor*, MS 1, se mai pot adăuga alte descoperiri (atât din zona Miercurea Sibiului, cât și din alte 3–4 puncte, tot de pe traseul autostrăzii, dar din zona Șibot).

Multe s-ar mai putea spune pe marginea subiectului; închei însă comentariile acestui capitol cu afirmația că, indiferent cum interpretăm așezarea de la MS 1, ea va rămâne un punct de reper arheologic pentru Transilvania de sud în secolul al XII-lea. Este meritul autorilor pentru modul în care au cercetat în teren și au valorificat în scurt timp realitățile arheologice de acolo.

Prin ultima remarcă, fac legătura cu *Catalogul descoperirilor* (p. 73–137) care, împreună cu ilustrația, constituie temelia acestei lucrări. Dincolo de trecerea timpului, de evoluția curentelor arheologice, de nuanțe și interpretări, de progresul tehnologic înregistrat etc., este ceea ce rămâne de obicei dintr-o operă arheologică. Fiecare complex cu inventarul său a fost clar și minuțios descris, totdeauna în conexiune cu ilustrația, de o excelentă calitate.

Lucrarea mai cuprinde o listă bibliografică – *Bibliografie* (139–143) și două rezumate în limbile engleză – *Abstract* (p. 145–147) și germană – *Zusammenfassung* (p. 149–151) – ceea ce o face ușor accesibilă și mediilor de specialitate din străinătate.

La sfârșitul volumului (începând cu p. 153) se află cele 116 planșe alb-negru și color, de o calitate ireproșabilă, despre care am amintit deja.

Apreciez că este o lucrare plină de noutăți, scoase la iveală ca urmare a strădaniei celor doi colegi ai noștri, care merită toate felicitările.

Adrian Ioniță
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Daniela Marcu Istrate, Mihai Constantinescu, Andrei Soficaru, *The medieval cemetery from Sibiu (Hermannstadt) Huet Square. Archaeology, anthropology, history*, Tübingen Forschungen zur historischen Archäologie Band 6, Verlag Dr. Faustus, Büchenbach, 2015, 231 p. text; 79 fig., 59 grafice, 72 tabele în text; 64 planșe și 6 planșe-pliante

Volumul, apărut în prestigioasa serie „Tübingen Forschungen zur historischen Archäologie”, se deschide cu *Cuvântul* (p. 9) editorilor, Barbara Scholkmann și Jörn Staeker, urmat de un *Cuvânt înainte* (p. 11) și o

Introducere (p. 13–14), semnate de Daniela Marcu Istrate – coordonatoarea cercetărilor arheologice desfășurate în Piața Huet în anul 2005. Trebuie să precizăm de la început că săpăturile au fost prilejuate de reabilitarea

infrastructurii centrului istoric, investiții majore făcute de primărie înainte de anul 2007, când Sibiu a devenit capitală culturală europeană. Mai amintim că, în același an, principalele rezultate ale acestor cercetări au ajuns să fie cunoscute prin apariția unei lucrări în două volume – Daniela Marcu Istrate (în colaborare cu: Monica Dejan, Maria Emilia Crângaci-Țiplic, Georgeta El Susi, Radu Lupescu, Petre Beșliu Munteanu), *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică I-II*, Alba Iulia, 2007. Așadar, volumul înfățișat astăzi – rod al colaborării dintre arheologi și antropologi – vine să completeze informațiile existente prin analiza cimitirului și să sintetizeze totodată celelalte descoperiri.

Cartea de față este structurată pe două paliere – arheologie și antropologie, primele trei capitole fiind destinate prezentării cercetării și analizei arheologice a cimitirului din Piața Huet, iar următoarele cinci analizelor antropologice ale indivizilor înmormântați în cimitirul respectiv. Fiecare capitol este împărțit în mai multe subcapitole, unele dintre ele având, la rândul lor, subdiviziuni. Prin modul de expunere și structura adoptată, lucrarea este foarte ușor de consultat, problemele înfățișate înlănțuindu-se într-un mod logic și clar.

În Cap. I. *Scurt istoric și stadiul cercetărilor* (p. 15–23), sunt prezentate succint câteva date despre colonizarea germană în sudul Transilvaniei și începuturile orașului Sibiu / Hermannstadt. În strânsă legătură cu acest fenomen, se află biserica Sf. Maria (după adoptarea luteranismului, în 1543, devenită biserică evanghelică), al cărei istoric ne este redat. Piața Huet este un spațiu aflat la marginea vestică a terasei „Orașului de Sus”, într-o poziție deosebit de avantajoasă, ceea ce a favorizat și dezvoltarea ulterioară a burgului medieval. În mijlocul său a fost ridicată, după mijlocul secolului al XII-lea, prima biserică (purțând hramul Sf. Maria) de către coloniștii numiți generic cu termenul de sași. Cimitirul care s-a dezvoltat în jurul bisericii a fost, până în secolul al XVI-lea, primul și cel mai mare cimitir parohial, existând, desigur, câteva cimitire mai mici, care deserveau mănăstirile, eventual și comunitățile mai sărace (cum este, de pildă, cel al Bisericii Azilului).

Capitolul II. *Cercetarea arheologică în curtea cimitirului medieval* (p. 24–44) este împărțit în patru subcapitole.

Primul se referă la: *1. Cercetările anterioare anului 2005*, în care sunt trecute în revistă intervențiile de natură arheologică desfășurate în curtea bisericii până atunci, cele mai importante având loc, în opinia noastră, în anul 2002, când a fost cercetată sistematic rotonda.

În următoarele două subcapitole ne sunt înfățișate *2. Strategia cercetării în 2005* și *3. Caracteristicile generale ale sitului*. Remarcăm faptul că, pentru a obține cele mai bune informații, autoarea – în ciuda presiunii timpului și a constrângerilor lucrărilor de investiție – a conceput cercetarea celor aproape 5000 mp ai pieței prin împărțirea suprafeței în carouri de 5 × 5 m, suprapuse de 19 secțiuni, în funcție de situația din teren. Din suprafața amintită, s-au cercetat efectiv cca 2000 mp, fiind stabilite stratigrafia și nivelurile de călcare medievale ale pieței.

Cel de-al 4-lea subcapitol, *Topografia construcțiilor*, cuprinde șase puncte, corespunzând fiecare câte unui obiectiv cercetat: 4.1. Zidul de incintă; 4.2. Capela Sf. Iacob; 4.3. Rotonda; 4.4. O fundație (a unei structuri); 4.5. Biserica parohială; 4.6. Capela Sf. Ladislau. Cu excepția bisericii parohiale (actuala biserică evanghelică), niciunul dintre acestea nu mai este astăzi vizibil. Rezultatele cercetărilor au fost publicate pe larg în lucrarea monografică din anul 2007, dar, pentru înțelegerea contextului și a raportului cu cimitirul, o prezentare sintetică a fost inclusă și în volumul de față, asupra căreia nu voi insista însă acum. Menționez doar că au fost demontate, cu argumente arheologice, unele opinii exprimate anterior săpăturilor din 2005, cum ar fi, de pildă, aceea că incinta de piatră a luat locul uneia de pământ. S-au făcut, de asemenea, clarificări și au fost lansate ipoteze privind cronologia și funcțiile capelilor: Sf. Iacob, Sf. Ladislau, Sf. Maria și Sf. Ioan (rotonda).

Cap. III. *Cimitirul* (p. 45–120) reprezintă partea cea mai consistentă a lucrării, fiind structurat în 12 secțiuni:

Din prima, intitulată *1. Caracteristici generale*, aflăm că, în vara anului 2005, a fost cercetată o parte a acestui cimitir, probabil aproximativ o cincime, înregistrându-se 1833 de complexe funerare. Între acestea, se află o

groapă comună, două morminte din secolul al XIX-lea, aflate în interiorul capelei Sf. Ladislau, precum și o groapă, care s-a dovedit a aparține locuirii preistorice. Numărul complexelor funerare care au fost luate în calcul în această analiză este, așadar, de 1830. Dintre acestea, 40 de morminte au fost duble (adult și copil) și două morminte au fost triple, astfel încât numărul indivizilor s-a ridicat la 1874.

În cea de-a 2-a secțiune, *Starea cimitirului în momentul săpăturilor. Limitările cercetării*, se precizează că săpăturile arheologice au avut un caracter de salvare, cu obiectivul de a recupera mormintele aflate în straturile ce urmau a fi îndepărtate pentru amenajarea modernă a suprafeței. Din totalul mormintelor identificate în săpătură, 73% au fost observate integral, celelalte fiind în situații care nu au permis decopertarea totală. Relevantă pentru densitatea extraordinară a cimitirului este, de pildă, o situație în care, pe o suprafață de aproximativ 22 mp, au fost descoperite 186 de morminte, ceea ce arată o aglomerare de minimum opt morminte/mp, cimitirul de la Sibiu fiind comparabil, din acest punct de vedere, cu cel de la Saint-Denis.

În ceea ce privește starea de conservare, se poate aprecia că doar 66% dintre oseminte s-au păstrat într-o stare bună sau acceptabilă.

Pornind de la starea fizică a cimitirului și de la limitele cercetării de salvare, s-a încercat apoi stabilirea principalelor caracteristici ale necropolei, pe baza indicatorilor obișnuiți: adâncimea, forma și umplutura gropii, amenajări speciale ale gropii, urme de sicriu din lemn, poziția și orientarea scheletului și obiectele de inventar – care constituie și obiectul secțiunilor 3-6.

Menționez că s-a ajuns la un standard funerar pe durata funcționării necropolei, în care predomină: utilizarea gropilor rectangulare, fără alte amenajări, decedații fiind depuși în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse, orientare V-E și fără inventar (foarte sărac). Pentru etapele finale de funcționare a necropolei, se constată o prezență mai mare a amenajărilor de lemn (în total cca 18%), o diversificare a poziției brațelor și chiar o sensibilă înmulțire a elementelor de inventar funerar.

O mențiune specială merită gropile cu nișă pentru cap – prezente în număr de 167 (dintre care 105, fiind întregi, sunt sigur identificate) –

deoarece sunt un bun indicator cronologic, ele fiind caracteristice primelor generații de oaspeți occidentali așezați în sudul Transilvaniei. Desigur, la Sibiu, grație și numărului mare de morminte cercetate, acestea sunt, comparativ cu alte necropole, cele mai numeroase.

Secțiunea 6. *Inventarul funerar* – cuprinde șapte subdiviziuni, corespunzând categoriilor de inventar: 6.1. Monedele; 6.2. Ceramica; 6.3. Scoicile; 6.4. Accesoriile vestimentare; 6.5. Podoabele; 6.6. Alte piese; încheindu-se cu 6.7. Considerații generale.

În timpul cercetărilor, a fost recuperată o cantitate destul de importantă de obiecte (constând mai ales din fragmente ceramice, monede, piese de vestimentație, obiecte de podoabă și alte câteva obiecte diverse). Cele mai multe s-au aflat în umpluturi, rulate de numeroasele înhumări practicate în cele patru secole de utilizare a necropolei. Foarte probabil, aceste obiecte provin din morminte, cu toate că puține dintre ele pot fi puse în conexiune directă cu un anumit complex.

Prezența unor obiecte în relație directă cu osemintele a fost înregistrată în 138 de morminte, dintre care 15 conțin două sau mai multe piese. În ansamblu, mormintele cu inventar reprezintă un procent de aproximativ 7,65% din totalul complexelor funerare.

Dintre cele 234 de monede descoperite, 176 au apărut în umpluturi și 58 în conexiune certă cu mormintele. Din totalul monedelor descoperite, au putut fi identificate 163, dintre care 156 aparțin perioadei de funcționare a cimitirului și șapte sunt ulterioare. Dintre cele 156 de monede, doar 34, lizibile, se află în conexiune certă cu mormintele, celelalte 122 fiind descoperite în poziție secundară. Se poate presupune, totuși, că ele provin, în marea majoritate, din situații legate de obiceiurile funerare ale epocii, fie că au fost depuse efectiv ca obol, fie aruncate, poate, în umplutura gropii. Prin raportare la secole, situația se prezintă astfel: patru provin din secolul al XII-lea; una din secolul al XIII-lea; 85 din secolul al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea; 42 după mijlocul secolului al XV-lea; 24 din prima jumătate a secolului al XVI-lea; șapte monede aparțin perioadei de după încetarea funcționării cimitirului.

Accesoriile vestimentare constau în: catarame (un mormânt), închizători de tipul

„moș și babă” (11 morminte), nasturi de bronz (șapte morminte) și aplici (capete de șnur – cinci morminte). Alte câteva exemplare s-au găsit în umpluturi.

Din morminte, au fost recuperate doar câteva obiecte, ce pot fi considerate piese de podoabă: o mărgea aurită și opt ace de voal cu capătul sferic, întregi sau fragmentare.

Din umplutură, provin, însă, mai multe piese din această categorie: un fragment de lăntișor, trei inele de bronz, unul cu chaton în formă de inimă, o verigă din sârmă circulară și o alta din platbandă. Câteva mărgelile de bronz au apărut în apropierea unui craniu rulat ce păstra multe pete verzi. De asemenea, a mai fost găsit un colier, compus din 77 de mărgelile de bronz, de formă sferică, și o mărgea mai mare, din sticlă albastră. Tot din umpluturi, de pe partea sudică a bisericii, provin mai multe fragmente metalice de bronz de la o piesă cu un decor fixat cândva pe o pânză.

Obiecte diverse. Pot fi enumerate aici: un fragment dintr-o daltă, aplici de formă ovală cu un orificiu central, aparținând garniturii mânerului unor cuțite, cuțite de uz casnic, un obiect din tablă de bronz, din care s-a păstrat un fragment în formă de săgeată, un cui din bronz, fragmente de sârmă, mici fragmente metalice de diverse forme, o bilă de piatră. La acestea, se adaugă alte nouă fragmente metalice descoperite pe suprafața cimitirului, aparținând unor obiecte a căror funcționalitate nu mai poate fi precizată.

Inventarul modest al cimitirului nu constituie o surpriză, deoarece, în mod obișnuit, necropolele perioadei nu excelează la acest capitol, indiferent dacă ne raportăm la Transilvania sau la alte regiuni ale Europei.

Din următoarea secțiune, 7. *Delimitări cronologice*, aflăm că prelucrarea rezultatelor cercetării arheologice, bazată pe studierea obiectelor (ruine, clădiri, artefacte) în contextul în care au fost descoperite, a permis conturarea a trei etape principale de folosire a cimitirului: etapa timpurie, din secolele XII–XIII, etapa de mijloc, din secolele XIV–XV, și etapa finală aparținând, în principal, secolului al XVI-lea. Fiecare dintre acestea este definită de anumite obiecte, cu precădere de monede, ceramică și de structurile zidite, păstrate în stare de ruină sau încă în uz. Indicatorul cel mai sigur îl reprezintă mormintele cu nișă pentru cap. Considerând cele 167 de morminte de la Sibiu (9,12%), ca datând, conform stadiului actual al cercetărilor, în

secolele XII–XIII, procentul mormintelor încadrabile cronologic pe baza unor indicatori concreți se ridică la aproape 20%, cele mai multe dintre acestea aparținând orizontului timpuriu. Încercarea de a face o analiză matematică (cu ajutorul programului WinBasp) nu a condus la rezultate mulțumitoare, din cauza informațiilor incomplete, a numărului mic de indicatori și relevanței reduse a acestora.

Urmează trei secțiuni, dedicate altor aspecte ale cimitirului: 8. *Observații asupra cronologiei mormintelor analizate antropologic*; 9. *Mormintele cu nișă pentru cap*; 10. *Elemente de topografie funerară*, urmate de alte două, cu caracter concluziv: 11. *Concluzii istorice și arheologice*; 12. *Câteva considerații privind contextul local*.

Se reține, în final, faptul că cimitirele coloniștilor din Transilvania nu sunt prea bine cunoscute. Cercetarea acestei componente a civilizației noilor veniți în arcu carpatic s-a făcut aproape exclusiv în contextul unor șantiere de restaurare a monumentelor, în care atenția era concentrată mai ales asupra elementelor zidite și re(con)stituirii acestora.

Partea a doua a lucrării, destinată analizei antropologice, începe cu un capitol intitulat IV. *Metode ale analizei antropologice* (p. 121–124), care cuprinde trei subcapitole: 1. *Introducere*; 2. *Conservare*; 3. *Metodologie*. Acesta are darul de a ne pune în temă cu starea de conservare a materialului analizat și metodele folosite în examinarea scheletelor (așa numitul „protocol” utilizat de către antropologi). Fragmentarea deosebită a materialului osteologic este și motivul pentru care un număr relativ mic de date metrice au fost prelevate în raport cu mărimea lotului analizat.

După acest capitol cu caracter introductiv/explicativ, autorii abordează problemele de paleodemografie – construcție a antropologilor ce se bazează pe date relative, cum sunt determinarea sexului și estimarea vârstei, cu scopul stabilirii unui profil demografic al lotului studiat, care să cuprindă ponderea pe sexe, numărul de indivizi pe grupe de vârstă, speranța de viață la naștere, mortalitatea și altele.

Cap. V. *Paleodemografie* (p. 125–136) cuprinde trei subcapitole: 1. *Introducere și metode*; 2. *Demografia cimitirului din Piața*

Huet; 3. *Probe medievale comparate și concluzii.*

Analiza paleodemografică nu s-a putut efectua, în principal din motive obiective, pe toți cei 1874 de indivizi înregistrați (din 1830 morminte), ci doar pe un lot de 656 de schelete (provenind din 615 morminte), dintre care 253 sunt de sex feminin (38,57%), 244 de sex masculin (37,20%) și 159 indeterminabili (24,24%). Pe grupe de vârstă, se observă că sunt 142 de indivizi sub 20 de ani și 514 adulți.

Vârsta medie la deces, calculată pentru întreg lotul de la Sibiu – *Piața Huet*, este de 29,26 de ani, dar pe sexe este de 36,46 de ani pentru indivizii de sex masculin, de 34,26 de ani pentru cei de sex feminin și de 17,06 ani pentru cei indeterminabili. Aceste date corespund, în cea mai mare parte, cu speranța de viață la naștere calculată pentru indivizii de sex feminin (35,94 ani), pentru cei de sex masculin (38,44 ani) și pentru cei indeterminabili (17,47 ani).

Valoarea speranței de viață la naștere pentru lotul de la Sibiu a fost comparată cu situri din România, Cehia, Ungaria, Spania, Portugalia și Anglia. Speranța de viață se încadrează în cea a epocii, cuprinsă între 25 și 35 de ani, mortalitatea fiind de 30,87%.

Tabelele demografice utilizate pentru necropola de la Sibiu sunt primele realizate după o lungă perioadă de stagnare în care s-a mers aproape exclusiv pe prezentarea datelor metrice ale scheletelor. Rezultatele sunt încurajatoare și au oferit o imagine interesantă a acestei comunități. Folosindu-se și comparații cu alte situri, datele de la Sibiu s-au putut încadra în anumite tendințe. Noile analize ale necropolelor medievale se vor putea baza de acum încolo pe acest lot destul de consistent.

Urmează două capitole – unul referitor la *datele metrice*, celălalt la *patologie*.

Cap. VI. *Date metrice* (p. 137–146) este structurat în șase părți: 1. *Introducere*; 2. *Subadulți*; 3. *Adulți*, cu trei subdiviziuni: 3A. Craniul; 3B. Femei; 3C. Bărbați; 4. *Statura*; 5. *Asimetrii*; 6. *Diferențe între sexe și dimorfism sexual*.

Nu voi comenta asupra acestor aspecte cu caracter mai tehnic, ci amintesc doar că, așa cum se știe, statura poate fi un indicator de sănătate, statut etc. și poate varia în timp, fiind influențată de dietă, de fondul genetic, stil de viață. Autorii au comparat rezultatele obținute cu populațiile

din Europa Centrală, ca și din alte regiuni. Atât pentru scheletele de sex masculin, cât și pentru cele de sex feminin de la Sibiu, staturile sunt, comparativ cu cele din Europa Centrală, cele mai mari. Aceeași tendință se păstrează și față de cele hispanice ori din România (cca 167 cm pentru bărbați).

Cap. VII. *Patologie* (p. 147–162) cuprinde, la rândul său, șase subcapitole corespunzând tipurilor de afecțiuni observate: Primul se referă la 1. *Starea danturii* – cu cinci subdiviziuni: 1A. Calculii dentari; 1B. Dinți căzuți înainte de deces; 1C. Abcese; 1D. Cariii; 1E. Afecțiuni dentare la subadulți.

În toate cazurile semnalate de patologie dentară, există un număr mai însemnat de schelete feminine afectate, ceea ce poate fi explicat și prin numărul mai mare de indivizi de sex feminin disponibili pentru analiză. Totuși, aceste observații ar putea reflecta existența unor probleme de sănătate mai accentuate în cazul femeilor, reflectate prin infecții mai numeroase.

2. *Dieta și condiții de dezvoltare* – cu două subdiviziuni: 2A. Hiperostosa porotică; 2B. Rahitism.

3. *Infecțiile* – cu trei subdiviziuni: 3A. Osteoperiostitis; 3B. Tuberculoza; 3C. Alte infecții.

4. *Afecțiuni ale articulațiilor* – *Osteoartrita*.

5. *Traume* – cu cinci subdiviziuni: 5A. Fracturi; 5B. Traume provocate de proiectile/obiecte contondente; 5C. Traume provocate de tăieturi; 5D. Traume cauzate de un obiect contondent; 5E. Miozita osificantă traumatică.

Au fost identificați 32 de indivizi (4,88%) care au suferit diverse traume. Dintre aceștia, 46,88% sunt bărbați, 37,50% femei, 15,63% de sex neprecizat. Doar doi subadulți (6,25%) au suferit astfel de traume, provocate accidental sau de violențe, restul fiind adulți cu vârste cuprinse între 30–50 ani. Cele mai afectate părți ale scheletului au fost craniul (29,41%), membrele superioare (52,94%) și rareori membrele inferioare (17,65%).

6. *Diverse boli* – cu cinci subdiviziuni: 6A. Entezopatii; 6B. Fosa romboidă; 6C. Defecte corticale; 6D. Tumori; 6E. Trepanarea.

Partea dedicată antropologiei se încheie cu Cap. VIII. *Rezumat și comentarii* (p. 163–180) cu trei subcapitole: 1. *Cercetarea altor cimitire medievale din România*; 2. *Sibiu – interpretare*

sintetică a datelor, cu trei subdiviziuni: 2A. Paleodemografia; 2B. Date metrice; 2C. Paleopatologie. 3. *Corelarea antropologică cu datele istorice privind populația Transilvaniei în secolele XII–XVI*.

Rezumând, se poate afirma că datele obținute, combinate cu datele arheologice, oferă, pentru prima dată în literatura antropologică românească, posibilitatea urmăririi evoluției stării de sănătate și a standardului de viață (din perspectivă osteologică) a unei comunități medievale de-a lungul unor etape însemnate ale existenței sale, condiționate, desigur de starea de preservare în general precară a scheletelor.

Astfel, cimitirul din Piața Huet constituie un element de noutate în peisajul perioadei medievale din Transilvania, în special și din Europa, în general, atât prin numărul mare de schelete analizate, cât și prin faptul că este printre primele necropole de mari dimensiuni analizate antropologic. După cum este cunoscut, analiza osteologică detaliată, datele metrice și cele de patologie sunt dificil de interpretat în lipsa unor date comparative provenite din cimitire contemporane, apropiate spațial, fie ele ale populației românești sau săsești.

Analiza antropologică a acestui lot de la Sibiu – *Piața Huet* a arătat variații în timp ale unor indicatori demografici, ale staturilor sau ale unor boli; de asemenea, există diferențe și între sexe sau vârste. În capitolele de paleodemografie, de măsurători și de paleopatologie, s-au discutat aceste diferențe și, în același timp, și comparațiile cu alte loturi.

În final, autorii au încercat și o corelare cu diverse evenimente (războaie, calamități naturale, epidemii de ciumă, foamete) cunoscute istoric, care, fără îndoială, au afectat, în proporții variabile, populația din Sibiu, în secolele XII–XVI. Acest demers este necesar, deoarece respectivii indicatori au și determinanți culturali, iar corpul uman răspunde la stres în diferite moduri.

Datele istorice și analiza osteologică par a indica o populație omogenă, înmormântată în cimitirul din Piața Huet. Numărul total de

indivizi înhumați aici de-a lungul celor patru secole de funcționare a necropolei este dificil de estimat. Scheletele analizate reprezintă doar o mică parte a acestora, iar datele obținute au încercat să ofere o altă imagine – bazată pe identificarea stării de sănătate a comunității.

Lucrarea mai cuprinde un amplu *Rezumat în limba germană* (p. 181–201), *Bibliografia* (p. 202–210) și *Anexele* (listele cu figurile, tabelele și graficele) (p. 211–230). În partea finală a cărții se află cele 64 de planșe color.

Condițiile grafice ale Editurii Dr. Faustus nu puteau fi decât excepționale.

Cartea însumează o mulțime de premiere în literatura de specialitate din România; reamintesc, în final, doar câteva: cea mai mare necropolă medievală cercetată arheologic într-un interval extrem de scurt, cele mai multe morminte cu nișă pentru cap atestate din Transilvania, analiza scheletelor din perspectivă bioarheologică, cu tot ceea ce implică aceasta, numeroase noutăți metodologice etc.

Vreau să mai subliniez faptul că importanța lucrării, din punct de vedere istoric, constă și în faptul că nu este dedicată unei necropole oarecare, remarcabile doar prin dimensiuni, ci că ne oferă o imagine asupra principalului cimitir din Sibiu, orașul ce s-a dovedit forța coagulatoare a comunităților germane din Transilvania. Altfel spus, cei înmormântați în Piața Huet și analizați în paginile acestei cărți au fost cei care au contribuit din plin la crearea „universității săsești” medievale – baza prosperității și păstrării identității culturale a comunităților germane din Transilvania până în epoca modernă.

Dincolo de informațiile transmise, lucrarea constituie și un model de colaborare, finalizată cu succes, între arheologi și antropologi, care ar trebui urmat în cercetarea românească.

Adrian Ioniță
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

E. Crubézy, S. Duchesne, C. Arlaud (éds.), *La mort, les morts et la ville: Saints-Côme-et-Damien, Montpellier, X^e-XVIe siècles*, Editions Errance, Paris, 2006, 448 p.

În rândurile de mai jos, vă propunem spre lectură, atât celor interesați de arheologie, istorie sau antropologie, cât și altora din diferite domenii conexe (deopotrivă cercetători, cadre didactice sau studenți), rezultatele unui important efort colectiv interdisciplinar, desfășurat de o echipă, formată din 48 de membri, provenind din bine-cunoscutele organisme publice de cercetare din Franța: CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) și INRAP (Institut National de Recherches Archéologiques Préventives), coordonată de către E. Crubézy, S. Duchesne și C. Arlaud.

Este vorba despre studiul complex al unui sit arheologic din Evul Mediu – Saints-Côme-et-Damien – din Montpellier, actuala capitală a regiunii Languedoc-Roussillon, menționată pentru prima dată într-un document din anul 985. Situat pe coasta de sud a Franței, orașul a fost una dintre cele mai importante metropole comerciale ale vremii din Mediterana Occidentală, prin prisma numeroaselor legături ce porneau spre Africa de Nord, Orientul Apropiat și Mijlociu, Marea Nordului sau Marea Baltică.

Situl arheologic, cu o evoluție acoperind peste 2000 de ani, poartă numele Sfinților Cosma și Damian, medici, considerați în Occident drept patroni ai bărbierilor, băieșilor și chirurgilor, fiind analizat din perspectiva problematicii bisericii și a cimitirului medieval, plasat *extra-muros*, la peste 300 de metri distanță de așezare, care a funcționat până la mijlocul secolului al XVI-lea.

Cercetările arheologice, desfășurate în anii 1981–1984, 1996 și, în special, 1997, ultima campanie beneficiind de o finanțare excepțională din partea comunității urbane, și lucrarea rezultată, îmbinare armonioasă a informațiilor de ordin arheologic-istoric cu studiul biologic al resturilor scheletice, au dezvăluit existența unui sit esențial pentru evoluția societății medievale occidentale.

După o *introducere* privind istoricul cercetării și problematica sitului în raport cu originile comunității urbane actuale (p. 26–51),

volumul este structurat în trei părți: prezentarea sitului în complexitatea sa (p. 53–188); prezentarea cimitirului și a bisericii Sfinților Cosma și Damian în contextul unei istorii a morții în Occident, la sfârșitul epocii medievale și începutul epocii moderne (p. 189–392); evoluția biologică a populației în decursul acestei perioade (p. 394–433), cu accent pe marea ciumă (moartea neagră sau pesta, una dintre cele mai violente pandemii din istoria lumii, cauzată de bacteria numită *Yersinia pestis*), care a reprezentat și factorul hotărâtor pentru declinul așezării. Un capitol de concluzii (p. 435–437), privind contribuțiile de ordin istoric și metodologic ale cercetării sitului, și o amplă listă bibliografică încheie lucrarea. Atent și detaliat structurat, cuprinsul volumului este un excelent ghid pentru cititorii cu grade diferite de interes. Maniera de organizare grafică a volumului contribuie decisiv la calitatea sa.

Autorii menționează că viețuirea medievală s-a desfășurat pe durata a peste șase secole, evoluția ansamblului cimiterial cunoscând șapte faze. Primele două etape funerare, care includ peste 1000 de indivizi, cuprind înmormântări rupestre. În celelalte faze, cu mai mult de 10000 de subiecți, în majoritate distruși (scheletele intacte sunt excepționale) și care se întind pe durata a peste patru secole, avem de-a face cu înmormântări în care defuncții erau depuși în gropi săpate în pământ.

Este prezentat cadrul biologic și demografic al populației din Montpellier, din momentul fondării așezării și până la declinul ei. De la 100–150 de locuitori în anul 985, populația pre-urbană crește treptat (creștere naturală și imigrație susținută) și ajunge la un maximum de cca 40000 de locuitori, chiar în anul mării ciume, 1348. Spre sfârșitul secolului al XV-lea, populația număra doar 13200 de locuitori. De asemenea, ne este prezentată problematica generală care derivă dintr-un astfel de tip de cimitir, cu o densitate extrem de mare a înhumațiilor. „Lumea morților” ne este adusă în prim plan prin intermediul practicilor funerare, în timp ce „lumea viilor” și evoluția populațiilor

sunt puse în valoare prin morfologia sau patologia resturilor scheletice.

Prima parte a lucrării (*Un puzzle urban și cimiterial; contribuția sa la originile și evoluția localității Montpellier*) abordează o serie de elemente ce țin de strategia săpăturii arheologice, de cronologia cimitirului și de principalele faze ocupaționale. Suprafața sitului a fost împărțită în șapte zone, doar patru dintre acestea conținând resturi osteologice din secolele X–XVI. Înregistrarea grafică a fost efectuată doar pentru elementele arhitecturii funerare (cavouri, morminte etc.), nu și pentru schelete, lucru lesne de înțeles dacă ținem cont de densitatea înmormântărilor. Totuși, informațiile derivate din cercetarea scheletelor au fost înregistrate în fișe, urmărindu-se atât o serie de aspecte arheologice (relații stratigrafice, adâncimi, tipul gropii etc.), cât și unele caracteristici biologice primare (determinarea sexului sau estimarea vârstei). De asemenea, echipa de cercetare a stabilit care unitate stratigrafică se pretează cel mai bine pentru efectuarea de datări cu ^{14}C . Au fost prelevate 28 de astfel de probe: 27 din oase umane și una dintr-un lemn carbonizat. Și cu ajutorul altor elemente folosite pentru datare (ceramică, monede), a fost stabilită diagrama generală a sitului, care cuprinde 15 faze. Menționăm că, pe lângă artefactele medievale, au fost identificate și vestigii mai vechi, începând din secolul I a.Chr., situl continuându-și existența până în secolul XX.

Prima fază, în care au fost descoperite urme ale activității umane în acest sit, este documentată de prezența a două gropi, atribuite ultimului secol precreștin și care puteau fi în relație cu o rețea de drumuri. Următoarelor două faze le este caracteristică prezența unor bazine, a căror funcționalitate se leagă de o instalație de ulei sau vinicolă. Abandonul bazinelor este urmat rapid de utilizarea unor recipiente de stocare *in situ*, de tipul *dolia*, datate spre finalul primului secol din era creștină. Constatăm lipsa artefactelor pentru o perioadă de cca 1000 de ani, aspect care nu este dezbătut în paginile lucrării. Ansamblul vestigiilor din faza a IV-a este reprezentat de 11 silozuri cvasiidentice, aflate în aceeași secvență cronologică (secolele IX–XI), dar fără a fi în legătură temporală cu primele înmormântări din faza următoare. Patru

dintre ele prezintă o serie de particularități și amenajări menite să confere o mai bună conservare a cerealelor, principalul scop pentru care se presupune că au fost construite.

În faza a V-a, este consemnat primul nivel de înmormântări. Este vorba despre 99 de morminte rupestre, identificate în trei zone diferite și care sunt legate de un posibil lăcaș de cult primitiv ce aparținea unei mici comunități. Majoritatea gropilor sunt orientate pe axa est-vest (capul defunctului la vest și picioarele la est), cu excepția a șapte orientate nord-sud și care le intersectează pe primele. Remarcăm prezența a șase înhumați într-una dintre gropi. Pe baza cronologiei relative și a orientării gropilor, a anteriorității acestora față de edificiul religios, a monedelor, ceramicii și analizelor ^{14}C , această primă fază a cimitirului a fost datată în secolele IX–XI. Al doilea nivel de înmormântări este legat de existența bisericii Saints-Côme-et-Damien, menționată pentru prima dată în anul 1080. Această fază (a VI-a) corespunde deja unui cimitir urban propriu-zis. Este plasată în nord, într-un loc lipsit de morminte rupestre. Un singur mormânt a fost identificat în naosul bisericii, restul mormintelor fiind situate în jurul acesteia. La fel ca în cazul mormintelor din prima fază, și aici acestea delimitează un drum de acces. La 14 m vest de biserică a fost identificată o carieră în care era exploatat un tip de gresie, utilizat ca material de construcție. Din fața carierei au fost recuperate 11 morminte rupestre. Din punct de vedere cronologic, această fază (a VII-a) este atribuită secolelor XI–XIII și este contemporană cu momentul construirii bisericii și cu perioada exploatării carierei.

Începând cu faza a VII-a a sitului (secolele XI–XIII), discutăm despre tranziția la un alt tip de înmormântări, în care defuncții erau depuși, de data aceasta, în pământ. Acest prim nivel de înmormântări din sit conține gropi de diferite dimensiuni, săpate direct în pământ, gropi amenajate sub forma unor ciste de piatră și înmormântări care, uneori, le perturbă pe cele rupestre. O descoperire interesantă din această fază, prezentată pe larg în partea a doua a lucrării, este ilustrată de un cavou ce a funcționat peste 200 de ani. Tot în această fază este consemnat și abandonul carierei.

În următoarea etapă, a VIII-a (faza a doua de înmormântări în pământ) au fost cercetate 71 de complexe funerare, unele dintre acestea fiind descoperite în nava bisericii. Au fost identificate numeroase cavouri caracteristice acestei faze, trei în interiorul bisericii și 27 în exterior. De asemenea, absida de nord este dublată de una în partea de sud, rezultând o biserică cu dublă navă (construită în două etape). La est de aceasta, a fost descoperit un cuptor de mari dimensiuni, destinat, probabil, turnării clopotelor bisericii; abandonul carierei a condus la activități de umplere și terasare. Vestigiile din această fază au fost datate în secolele XII–XIV. Următoarelor două faze le sunt atribuite 53 de morminte (faza a IX-a), respectiv 61 (faza a X-a). Menționăm prezența, în interiorul bisericii, a trei cavouri, iar în interiorul cimitirului, a zece astfel de amenajări. De asemenea, a fost identificat și un osuar. Pe lângă aceste vestigii, au fost descoperite și o serie de structuri de tipul unor ziduri de incintă sau clădiri asociate bisericii (locuințe destinate preoților sau adăposturi pentru pelerini), datate în secolele XIV–XV sau chiar în secolul al XVI-lea.

Urmează o perioadă (faza a XI-a) caracterizată prin demolarea bisericii, recuperarea materialelor de construcție și jefuirea mormintelor, evenimente în urma cărora situl își schimbă definitiv funcția. Se întâmplă în jurul anului 1560. În secolele XVI–XVII, discutăm despre ultima fază a cimitirului (a XII-a), în care, deși au mai fost identificate înhumări posterioare demolării bisericii (câteva documentate chiar și în secolul al XVIII-lea), biserica nu a mai fost reconstruită, situl fiind lipsit, așadar, de lăcașul de cult. Începând cu perioadele modernă și contemporană (sfârșitul secolului al XVIII-lea și până în secolul XX), asistăm, în fazele XIII–XIV, la activități ocupaționale care duc la schimbarea profilului sitului. Astfel, într-o primă etapă, a fost construită o braserie, apoi o uzină de fabricare a acidului tartric și, în final, un garaj auto. În prezent, zona este consacrată lucrărilor agricole, deși memoria cimitirului a rămas în conștiința unor contemporani.

În partea a doua a lucrării (*Cimitirul și biserica Sfinților Cosma și Damian și istoria morții în Occident*) ne este prezentată o istorie a fenomenului funerar în Occident și aportul informațiilor istorico-arheologice referitoare la

particularitățile cimitirului și bisericii Saints-Côme-et-Damien, în raport cu alte necropole medievale din Montpellier. Menționăm că, în afară de cimitire, defuncții erau înhumați și în schituri sau mănăstiri, spitale ori leprozerii. Lumea morților ne este redată atât prin prisma practicilor funerare, cât și pe baza arhitecturii bisericii (descrierea zidurilor și a ansamblurilor legate de aceasta, compararea bisericii cu altele, contemporane, din Franța). Arhitectura mormintelor este de asemenea importantă, în cazul celor rupestre sau a cavourilor, fiind de interes forma gropii (cu o discuție interesantă despre mormântul antropomorf, inclusiv cu lojă cefalică sau nișă pentru cap), amenajarea, acoperământul, umplutura sau marcarea pe teren a acestora. Complexele funerare sunt descrise pentru fiecare fază funerară în parte, în general fiind surprinse elemente ce țin de orientarea și poziția defuncțiilor, repartiția acestora pe grupe de vârstă și sex, organizarea, în cadrul cimitirului, în morminte simple sau multiple (simultane sau nu), distribuția mormintelor în funcție de adâncime, stabilirea numărului minim de indivizi (NMI) pentru fiecare mormânt și a gradului de reprezentare și de suprapunere a scheletelor sau aspecte ce privesc reînhumările. Autorii ne prezintă „protocolul de lucru” prin care s-au stabilit NMI, gradul de reprezentare, determinarea vârstei la deces, diagnoza sexului sau studiul mortalității, atât pentru subadultii, cât și pentru subiecții adulți.

Un aspect interesant este cel al manierei de dispunere a mormintelor și de funcționare a cimitirului. De asemenea, sunt descrise o serie de morminte multiple, cu subiecți înmormântați simultan, denumite „morminte de catastrofă”, deoarece sunt puse în legătură cu prezența ciumei. O astfel de înmormântare, conținând doi adulți și un copil, a făcut obiectul unui diagnostic bacteriologic: resturile de ADN din pulpa dentară au confirmat faptul că decesul acestora este cauzat de *Yersinia pestis*. Un alt studiu interesant este cel care privește distribuția defuncțiilor în cadrul cimitirului în grupuri familiale. Pentru aceasta, au fost studiate o serie de caractere discrete (non-metrice, epigenetice) osoase și dentare, craniene și postcraniene. Totodată, a fost surprinsă lateralitatea caracterelor în funcție de vârsta și sexul indivizilor. Prezența caracterelor discrete la doi indivizi atribuți unor morminte învecinate

relevă o conexiune familială, în timp ce prezența acestora la indivizi din faze diferite denotă faptul că anumite familii continuă să utilizeze cimitirul în decursul mai multor generații.

Foarte puține morminte prezintă inventar funerar (de port sau asociat): 5% din totalul celor rupestre și 20% dintre cele amenajate în pământ. Diversele obiecte sunt grupate în șase categorii principale: accesoriile vestimentare, de podoabă, de uz casnic, de pelerinaj, obiecte utilizate în scopuri medicale sau de îngrijire personală și obiecte „de agrement”, ultimele legate, mai degrabă, de cei aflați în trecere prin cimitir, decât de defuncți. Interesant este faptul că doar 11% din inventarul funerar este asociat scheletelor, restul fiind descoperit în pământul de umplură sau în cel utilizat la terasarea sitului.

Defuncții erau depuși în sicrie sau, în lipsa acestora, direct în pământ. În două cazuri, indivizii erau înfășurați într-un giulgiu. Un aspect foarte important și dificil de realizat și pe care îl semnalează autorii îl constituie interpretarea modului de înhumare a defuncților. Aceasta era făcută până nu demult pe baza prezenței/absenței resturilor de la sicriu (lemn, cuie). Or, sunt numeroase cazuri în care resturile organice ale sicriului/giulgiului nu se păstrează și nici cuiele, caz în care prezența antropologului pe teren este necesară pentru a stabili modul de înhumare. Există două moduri de descompunere a unui cadavru: în spațiu gol și în spațiu închis, colmatat (progresiv sau diferențial). Diversele elemente anatomice se comportă diferit în cele două situații. Evident, sunt și alți parametri care trebuie luați în calcul: timpul de descompunere, tipul de sediment, adâncimea la care a fost înhumat defunctul etc. Există, așadar, două tipuri de parametri: arhitectural și osteologic, dar, pentru stabilirea modului de înhumare, scheletul trebuie considerat elementul principal. Pentru subiecții medievali din Montpellier au fost efectuate analize factoriale în urma cărora s-au comparat și s-au căutat corespondențe între cele două tipuri de diagnostice (arheologic și osteologic, tafonomic).

Situl Saints-Côme-et-Damien a permis și studiul poziției corpului și evoluției acesteia într-un interval de peste opt secole. Cu câteva excepții, se practica înhumarea în decubit dorsal. Se constată o variabilitate în ceea ce privește poziția membrelor superioare, fiecare fază

funerară având specificul ei. În general, poziția brațelor ilustrează cinci mari variante (pe umeri, pe piept, pe abdomen, pe bazin și de-a lungul corpului), fiecare cu subvariantele sale.

Autorii ne prezintă rezultatele studiului arheologic și antropologic a numeroase resturi osteologice descoperite într-un cavou, ce reprezintă o practică funerară aparte. Analiza NMI a consemnat un total de 246 de indivizi, adulți (141) și subadulți (105). Sub nivelul de distrugere, cavoul conține exclusiv oase lungi împrăștiate, care nu se află în conexiune anatomică și care prezintă numeroase leziuni traumatiche. Se consideră că acest aspect funerar este legat de tortura sau mutilarea cadavrelor. După descompunerea acestora (în altă parte?), oasele lungi au fost recuperate și depozitate în cavou, care ulterior și-a încetat funcționalitatea. Pe lângă stabilirea sexului și a vârstei indivizilor identificați în cavou, studiul antropologic a relevat și o serie de aspecte în legătură cu *sex ratio*, relații de rudenie sau studii de paleogenetică.

Discutarea aspectelor unui comportament de tip urban față de defuncți, precum și relația dintre religios și biologic încheie această parte a lucrării.

Ultima parte a volumului (*Populația din Montpellier din secolul al X-lea până în secolul al XVI-lea: epidemiologie și evoluție*) este dedicată parcursului populației din Montpellier, de la stadiul de comunitate pre-urbană (rurală) la acela de comunitate urbană și interacțiunea indivizilor cu mediul de viață.

Pentru acest obiectiv au fost cercetate o serie de aspecte epidemiologice ce țin de starea de sănătate a populației. Un prim grup este constituit de leziunile infecțioase. S-a avut în vedere localizarea acestora, frecvența de apariție pentru fiecare fază funerară în parte și distribuția pe grupe de vârstă și sex. Amintim aici și prezența, la doi indivizi, a sifilisului endemic (bejel), anterior apariției mării ciume. Studiul unor indicatori de stres non-specifici, cum ar fi liniile Harris, denotă faptul că indivizii prezentau deficiențe nutriționale, episoade de malnutriție sau maladii infecțioase. Alte patologii analizate în paginile volumului sunt cele traumatiche (fracturi) și reumatismale (spondilartropatii, anchiloză, boli inflamatorii, artrite erozive, entezopatii etc.).

Evoluția fenotipică în cadrul celor două mari faze funerare ne este redată prin studiul staturii indivizilor (estimată pe baza lungimii maxime a femurului, bilateral și exclusiv în cazul adulților) sau prin înregistrarea și interpretarea caracterelor epigenetice (prin măsurarea divergenței medii sau prin analiza multivariată).

În vederea stabilirii genotipului, au fost efectuate studii de paleogenetică, în special pe osemintele din cavoul amintit mai înainte. Pe baza a două tehnici (testul Fischer și algoritmul lui Bandelt) a fost cercetată secvența mitocondrială de control HVI, în raport cu secvența de referință CRS a lui Anderson. Pe baza analizelor statistice, au fost comparate porțiunile din fiecare haplotip. Cele mai multe secvențe de la Saints-Côme-et-Damien aparțin haplogrupului H (52%), foarte răspândit în Europa, dar au fost identificate și alte variante genotipice: HV, V (specific european, total absent în Orientul Apropiat) sau U4 (frecvent în Eurasia).

Deși epidemia de ciumă a înjumătățit populația medievală din Montpellier, cimitirul Saints-Côme-et-Damien nu a oferit multe

înmormântări cauzate de această catastrofă. Cel mai probabil, defuncții erau înhumați și în alte locuri (spitale, alte cimitire etc). Autorii insistă asupra faptului că spațiul sepulcral reprezintă o punte între trecut și prezent, funcționalitatea cimitirelor de la începutul secolului XXI fiind similară cu a celor din Evul Mediu. În consecință, comportamentul societății actuale față de defuncți nu este o creație modernă, înrădăcinată în secolul Luminilor, ci a fost determinat cu precădere de fenomenul expansiunii demografice și urbane.

Opoziția noastră pentru prezentarea unui volum care a văzut lumina tiparului acum un deceniu a fost determinată de caracterul excepțional al realizării, mărturie a sintezei reușite dintre o voință politică a comunității urbane actuale și una profesională, de înaltă ținută științifică.

Gabriel Vasile
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: gsvasile@yahoo.com.

ABREVIERI

- AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
Academica – Academica, Academia Română, București
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ – l'Année Épigraphique, Paris
AIIA Cluj – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AnB – Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie, Muzeul Național al Banatului, Timișoara
Angustia – Angustia, Arheologie – Etnografie, Sf. Gheorghe
AnȘUIași – Analele Științifice ale Universității „Al.I. Cuza”, Iași
Anteus – Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Antiquity – Antiquity, University of York
AnUB – Analele Universității București
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
Archeologičeskie vesti / Археологические вести – Археологические вести. Институт истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург
ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchIug – Archaeologia Iugoslavica, Belgrad
ArchSSSR-SAI / АрхСССР-САИ – Arheologija SSSR – Svod arheologičeskikh istočnikov / Археология СССР – Свод исторически источников, Moscova / Москва
ArheologijaSofia / АрхеологияСофия – Arheologija. Organ na Archeologičeskij Institut i Muzej / Археология. Орган на Археологически институт и музей, София / Sofia
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București
Ars Transilvaniae – Ars Transilvaniae, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca
BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BAM – Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași
Banatica – Banatica, Muzeul Banatului Montan, Reșița
BARIntSer – British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BÉ – Bulletin Épigraphique, Paris
BerRGK – Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaologischen Instituts, Frankfurt am Main, Berlin
BHAUT – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BIAB – Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, Sofia (= Izvestija na Bălgarskija archeologiceski Institut, Sofia), devenit, din 1951, Izvestija na Archeologiceskii Institut, Sofia (vezi Izvestija Sofia / ИзвестияСофия)
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
Boreas – Boreas. An international Journal of Quaternary Research, The Boreas Collegium
Britannia – Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, National Museum of Wales
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
BudReg – Budapesti Régiségei, Budapesta

- BulBOR – Buletinul Bisericii Ortodoxe Române, București
 CA – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
 Carpica – Carpica, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău
 CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
 CEPR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, București
 CercIst – Cercetări Istorice, Iași
 Chronica Valachica – Chronica Valachica, Studii și Materiale de Istorie și Istorie a Culturii, Târgoviște
 CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
 Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „A.I. Cuza”, Iași
 ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
 CN – Cercetări Numismatice, București
 CRAI – CRAI. Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris
 Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; serie nouă N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
 Dolg – Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged
 EBpB – Etudes byzantines et postbyzantines, București
 Entretiens sur l'Antiquité Classique – Entretiens sur l'Antiquité Classique, Geneva
 EphemNap – Ephemera Napocensis, Cluj-Napoca
 Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn – Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, Budapesta
 EurAnt – Eurasia Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz am Rhein
 EurSepAnt – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz am Rhein
 Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
 GMSB / ГМСБ – Godišnik na Muzeite ot Severna Bălgaria / Годишник на музеите от Северна България, Varna / Варна
 Hyperboreus – Hyperboreus. Bibliotheca Classica Petropolitana, St. Petersburg
 IACP – M.H. Hansen, T.H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by The Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford, 2004
 IAK / ИАК – Izvestija Arheologičeskoj Komissii / Известия археологической комиссии, Sankt-Petersburg / Санкт Петербург
 Ialomița – Ialomița. Studii și comunicări de istorie, arheologie, etnografie, Slobozia
 IDR – *Inscripțiile Daciei Romane*, București
 IDRE – Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I–II*, București, 1996–2000
 IGLR – Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
 ILD – C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, București, 2005
 ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae I–III*, Berlin, 1892–1916
 IMFAN / ИМФАН – Izvestija Moldavskogo Filiala Akademii Nauk / Известия Молдавского Филиала Академии Наук, Chișinău / Кишинев
 ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor*, București
 Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Studii, comunicări, note, Brăila
 Izkustvo / Изкуство – Izkustvo / Изкуство, Sofia / София
 IzvestijaRuse / ИзвестияРусе – Izvestija na narodnija muzej Ruse / Известия на народния музей Русе
 IzvestijaSofia / ИзвестияСофия – Izvestija na Archeologičeskija Institut Sofia / Известия на Археологическия Институт София
 IzvestijaVarna / ИзвестияВарна – Izvestija na Narodnija Muzej Varna / Известия на народния музей Варна

- IzvestijaMJB / ИзвестияМЮБ – Izvestija na Muzeite ot Jugoiztočna Bălgaria / Известия на Музеите от Югоизточна България, Šumen / Шумен
- JbDAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
- JbRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
- JHS – Journal of Hellenic Studies
- LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich – München
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MemAntiq – Memoria Antiquitatis, Piatra-Neamț
- MFMÉ - Stud Arch – A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Móra Ferenc Múzeum, Studia Archaeologica, Szeged
- MIA / МИА – Materialy i Issledovanija po Arheologhii Rossii / Материалы и Исследования по Археологии России, Moscova/Leningrad (Sankt-Petersburg) / Москва/Ленинград (Санкт Петербург)
- MIAR / МИАР – Materialy i Issledovanija po Arheologhii Rossii / Материалы и исследования по археологии России, Moscova / Москва
- MIF / МИФ - Mit-izkustvo-folklor / Мит-изкуство-фолклор, Sofia / София
- Mousaios – Mousaios, Muzeul Județean Buzău, Buzău
- Oltenia – Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
- Orpheus – Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies, Sofia
- PAS – Prähistorische Archäologie Südosteuropas, Berlin
- PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
- PIR – *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, Leipzig
- PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I–V, Leuven, 1976–1993
- Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
- Problemi na izkustvoto / Проблемы на изкуството – Проблемы на изкуството, Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките, Sofia / София
- PZ – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
- RE – G. Wissowa (ed.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893–1997
- RESEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
- Revista Arheologică – Revista Arheologică, Chișinău
- Revista Bistriței – Revista Bistriței, Bistrița
- RGF – Römisch-Germanische Forschungen, Berlin
- RHSEE – Revue Historique du Sud-Est Européen, București
- RI – Revista Istorică, București
- RIB – R.G. Collingwood, R.P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford, 1965
- RMD – M.M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, Londra, 1978, 1985, 1993
- RömMitt – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Heidelberg
- Rossijskaja Archeologija – Российская Археология, Moscova / Москва
- SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
- SAI – Studii și Articole de Istorie, București
- Sargetia – Sargetia, Acta Musei regionalis Devensis, Deva
- SBS – Studies in Byzantine Sigillography
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
- SCN – Studii și Cercetări Numismatice, București
- Scripta Valachica – Scripta Valachica, Târgoviște
- SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
- SHA – *Scriptores Historiae Augustae* (ed. E. Hohl), I–II, Teubner, Leipzig, 1971

- SlovArch – Slovenská Archeológia, Nitra
 SovArch / CA – Sovetskaja Arheologija / Советская археология, Москва / Moscova
 StCl – Studii Clasice, București
 StComSatuMare – Studii și Comunicări Satu Mare
 Studia Praehistorica – Studia Praehistorica, Sofia
 SympThrac – Symposia Thracologica, București
 Talanta – TALANTA – Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society, Amsterdam
 TD – Thraco-Dacica, București
 Terra Antiqua Balcanica – Terra Antiqua Balcanica. Acta centri historiae Terra Antiqua Balcanica, Veliko Tărnovo
 Thracia – Thracia, Academia Litterarum Bulgarica, Sofia
 Thrakika / Θρακικά – Θρακικά : σύγγραμμα, περιοδικό εκδιδόμενον υπό του εν Αθήναις "Θρακικού κέντρου" και της "Εταιρίας Θρακικών Μελετών", Atena
 Tibiscum – Tibiscum. Acta Musei Carasebesiensis. Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de graniță Caransebeș
 TIR K 34 – J. Šašel (ed.), *Tabula Imperii Romani. K 34, Naissus – Dyrrachion – Scupi – Serdica – Thessalonike*, Ljubljana, 1976
 Transsylvania Nostra – Transsylvania Nostra, Fundația Transsylvania Nostra, Cluj-Napoca
 Valachica – Chronica Valachica. Studii și materiale de istorie, Muzeul județean Dâmbovița, Târgoviște
 ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

ERATĂ

Într-un articol semnat de Sorin-Cristian Ailincăi, Florian Mihail, Mihai Constantinescu, Laurent Carozza, Cristian Micu, Albane Burens, *Découverte d'un tumulus de l'âge du bronze à Rahman, sur la commune de Casimcea (dép. de Tulcea)*, apărut în SCIVA 67, 1–2, 2016, p. 29–52, dintr-o regretabilă eroare, au fost omise un paragraf și o notă infrapaginială, care ar fi trebuit să se afle la p. 30, imediat după fig. 1:

« Le tumulus se trouve à 2,6 km au sud-ouest de la localité de Rahman (commune Casimcea, dép. de Tulcea), à proximité de la route reliant les villes de Hârșova et de Tulcea (fig. 1) (Ailincăi *et alii* 2014 ; Vasiliu, Mocanu, Paraschiv 2014). Le tumulus a subi des dommages liés à l'aménagement de la route, au creusement d'un système d'irrigation et par des intenses activités agricoles. Au début de la fouille archéologique, la structure présentait une hauteur conservée de 1,5 m et un diamètre d'environ 40 m. Sur un plan méthodologique, nous avons procédé à la fouille du tumulus par tranchées, dans le but de produire des sections parallèles permettant d'appréhender l'architecture du tumulus et la position des tombes à l'intérieur de la structure. Les tranchées ont été réalisées dans deux parties distinctes du tumulus (au nord et au sud), séparées entre elles par une berme ».